

Александар МИЛАНОВИЋ /Београд/

СЕМАНТИЧКА И ТВОРБЕНА КОНКУРЕНЦИЈА У ПОСРБИЦАМА ПРЕДВУКОВСКОГ ПЕРИОДА*

0. Када се до сада у нашој науци расправљало о конкуренцији језичких средстава, обично се проблем сагледавао у оквиру кодификоване норме.¹ У овом реферату ће бити сагледане последице одсуства чврсте творбене и лексичке норме, како кодификоване тако и узуалне тј. употребне, у предвуковском периоду, и то на материјалу посрбица. За корпус одређен је двотомни речник Велимира Михајловића *Посрбице од Орфелина до Вука* (Михаиловић 1982 и Михајловић 1984), али и у потпуности ексерципирана грађа из свих бројева новина *Славенно-сербскія вѣдомости* (1792-1794) и *Новине Сербске* (1813-1822).²

Историјат проучавања посрбица из предвуковског периода доста је специфичан: после објављивања другог тома Михајловићевих *Посрбица* (1984), ова проблематика тек је спорадично привлачила пажњу наших лингвиста, иако се у речнику налазило обиље грађе која је чекала даља истраживања и анализе,³ али и допуне.⁴ Нажалост, проблему посрбица у предвуковском периоду после 1984. године није се детаљно посветио ни сам В. Михајловић.

1. Чини се да ће одговарајући приступ питању семантичке и творбене конкуренције у посрбицама представљати сагледавање домета Михајловићевих *Посрбица* и могућности за даље анализе које оне нуде.

---

* Израду овога рада финансирао је Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*.

¹ В. радове у овом зборнику, као и у зборнику *Конкуренција језичких средстава у српском језику*, НССВД 29/1, Београд 2000.

² У даљем тексту користимо скараћенице СВ и НС.

³ В. један од новијих радова: Штасни (2001).

⁴ В. рад Јована Јерковића *Лексика писама Богобоја Атанацковића у Јерковић* (1991).

Уз одредницу су место дефиниције дата сва потврђена значења посрбице, а примери за њих дати су на једном месту, по хронолошком принципу. У обратном регистру, затим, дате су све посрбице потврђене уз одређену реч страног порекла, па тако ово дело пружа већ селектовану грађу за праћење оба семантичка односа који се могу подвести под веома широки и још увек недовољно прецизно одређени појам *конкуренције у језику*,⁵ тј. за праћење и синонимије и полисемије. Такође, у оквиру синонимије, може се пратити и прецизно описати конкуренција творбених форманата.

Дијахронијски карактер Михајловићевог речника представља његов квалитет, али за истраживање у овом раду истовремено и недостатак, будући да обухвата грађу у временском распону од 1700. па начелно до године Вукове смрти (1864), мада је неколико посебних примера чак из 1893. године. Зато допуну за анализу представљају два синхронијска пресека, први направљен 1792-1794. (у питању су све посрбице уредника Стефана Новаковића из СВ) и други из периода 1813-1822, где су пописане све употребљене посрбице Димитрија Давидовића и осталих уредника НС. Тиме је истовремено знатно допуњена грађа, али и пружена могућност сагледавања семантичке и творбене конкуренције у посрбицама различитих аутора у дужем временском периоду са једне стране, али са друге и у посрбицама истог аутора у истом стилу, овде конкретно публицистичком, тј. његовом новинарском подстилу.

Овде ваља додати да се даљим ексерпирањем и проналажењем нових потврда не обогаћује само инвентар посрбица, већ се понекад знатно мера и утврђено време прве појаве поједине лексеме.⁶

2. У анализи синонима и творбених варијанти међу предвуковским посрбицама свакако највећу тешкоћу представља утврђивање њиховог порекла. Одговор на ово питање није понудио ни Михајловић, већ је у поговору сугерисао да се под посрбицом подразумева славенизам, русизам, калк или хибридна сложеница у духу српског језика (Михајловић 1984: 649-650), уз упозорења да ваља бити опрезан при сврставању појединих посрбица међу околионализме, тј. „кованице”.

Додаћемо да ваља такође бити опрезан и при анализи калкова: како су се истоветни лексички процеси позајмљивања и калкирања у 18. и 19. веку одвијали у руском⁷ и српском књижевном језику, тј. језицима, па и у другим тадашњим словенским књижевним језицима, и како су у процесима грађења речи у њима употребљавани слични или исти творбени форманти и модели, могуће је да је одређени калк заправо позајмљени-

⁵ О свим проблемима везаним за појам и термин в. Тошовић (2000).

⁶ Посрбица *оружница* код Михајловића (1982: 265) је први пут потврђена тек 1852. године, али се она у НС јавља већ 1813.

⁷ Уп. Веселитский (1964) и ЛРЛЯ (1981).

ца из нпр. рускословенског или руског књижевног језика, али истовремено и калк настао на нашем тлу, независно од руског. Садашње стање у испитивању предвуковске лексике не омогућава прецизније закључке о пореклу калкова, па ни неких других типова посрбица, па се тим проблемом у овом реферату више нећемо бавити.

3. Анализа ће зато прво бити усредсређена на синонимна средства – творбене форманте и речи, са циљем да се утврде узроци њихове појаве.

На примерима посрбица за шест одабраних речи различитог порекла (турцизам *целат*, германизам *цајгхауз* и интернационализам *библиотека*), различитог значења (апстрактна именица *амнестија* и заједничка именица *гледер*) и различите старине (старија именица *арсенал* и именица *телеграф*, која је крајем 18. века у свим језицима била неологизам) лако је утврдити неопходност даљег рада на ексцерпирању текстова из предвуковске епохе развоја српског књижевног језика. Уз сваку посрбицу наведена је година прве потврде код Михајловића, док су посрбице из наше грађе, непотврђене код Михајловића обележене звездом, уз навођење године прве потврде и стране из новина:

БИБЛИОТЕКА

књижохранилище НС 1813, 50.⁸

*књижохранилища НС 1818, 182.

књижарница 1838

књигаоница 1842.

књижница 1844.

књигосхраниште 1845.

ТЕЛЕГРАФ

*языкоорудіе СВ 1794, 325.

далекописаць 1804.

далеписникъ НС 1813, 199.

скоровѣстникъ 1837.

хитрогласникъ 1837.

брзоявь 1851.

ЦЕЛАТ

повѣшатель 1794.

главосѣчаць НС 1818, 305.

*вѣшаръ НС 1819, 49.

губитель НС 1819, 655.

главосѣкъ 1837.

---

⁸ Прва потврда ове посрбице је из 1767. године, из дела Захарија Орфелина *Первые начатки латинского языка* (Михајловић 1982: 156).

ГЛЕЧЕР

*леденѝи брегъ НС 1818, 143.

*ледобрегъ НС 1818, 143.

ледена гора 1850.

снежник 1860.

АРСЕНАЛ, ЦАЈГХАУЗ

оружница НС 1813, 240.

*кораблестройна НС 1813, 763.

оружостройня НС 1814, 132.

оружохранилище НС 1815, 886.

*оружіо хранилица НС 1818, 177.

*оружіохранилище НС 1818, 189.

оружиехранилиште 1844.

АМНЕСТИЈА

заборавлѣнѣ 1793.

*конечно опрошеніе НС 1814, 654.

заборавленіе НС 1815, 694.

опрошеніе НС 1815, 896.

заборавъ 1843.

опроштай 1846.

Прво што ваља истаћи је да је детаљно ексцерпирање само два српска новинска гласила знатно обогатило откривени фонд преддуковских посрбица. Можемо ли претпоставити колико лексичко благо из бројних српских књига и периодике из 18. и 19. века још увек лежи непописано? Новооткривене посрбице за само шест одабраних речи страног порекла (*книгохранилица*, *языкоорудіе*, *вѣшаръ*, *ледены брегъ*, *ледобрегъ*, *кораблестройна*, *оружіо хранилица*, *оружіохранилиште*, *конечно опроштеніе*) илустрју и синонимност појединих творбених форманата за коју код Михајловића немамо потврде, нпр. суфикса *-ица* и *-иште* (книгохранилица : књигохранилище, оружіо хранилица : оружіохранилище) или конкуренцију истозначних синтагми и сложеница (*ледены брегъ* : *ледобрегъ*), али и појаву лексема које остају ван потврђеног парадигматског лексичког скупа (посрбица *языкоорудіе* према осталим посрбицама за интернационализам *телеграф*).

Примери такође илустрју да варирање истих садржаја засновано на синонимији није условљено само различитим језичким осећањем више различитих аутора, нити њиховим идиолектом или различитим функционалним стилем којим су писали, нити искључиво различитим епохама у којима су стварали, већ да се оно среће и у текстовима једног аутора, писаним истим функционалним стилем у истој епохи. Док је све прет-

ходне разлоге за појаву синонимних решења лако објаснити у ширем контексту развоја српског књижевног језика, тешко је наћи ваљану мотивацију за језичко варирање истог садржаја у делу истог аутора. Једно од решења на ово питање могло би се наћи у утицају различите домаће и друге словенске литературе коју су читали у актуелном тренутку, уз напомену да очигледно није постојала свест о потреби за стабилизацијом лексичког система посрбица, већ да је нуђење већег броја решења пре сматрано за квалитет но за ману језика и стила.

И, као треће, шест наведених примера илуструју и већину модела напоредног функционисања еквивалентних лексичких јединица, које ћемо анализирати у наредним тачкама.

4. За развој српских књижевних језика, као и за конкуренцију и коезистенцију норми у том развоју, нарочито је значајна пуна конкуренција истозначних форманата из различитих идиома – књижевног и народног језика – у истокореним формацијама. Тако се у предвуковском периоду међу истозначним посрбицама често среће конкуренција црквено-словенског суфикса *-ије* и еквивалентног народног суфикса *-је*:

заборавленіе 1815 : *заборавлѣнѣ* 1793 (амнестија), *орудіе* 1790 : *оруђе* 1841 (алат), *противположеніе* 1838 : *противположенѣ* 1848 (антитеза), *уваженіе* 1846 : *уваженѣ* 1853 (ауторитет)...

5. Пуну конкуренцију форманата налазимо и код врло бројних изведеница или сложеница, тј. код истокорених формација са формално различитим, али семантички идентичним или блиским формантом: *безвладије* 1846 : *безвладство* 1860 (анархија), *закупникъ* 1841 : *закупитель* 1842 (арендатор), *землемѣріе* 1766 : *землѣмѣрство* 1827 (геометрија), *мѣнячъ* 1820 : *мѣнялацъ* 1844 (банкар), *продавалница* 1794 : *продавалице* 1817 (дућан), *саслушка* 1837 : *саслушаніе* 1852 (аудијенција), *себичество* 1834 : *себичностъ* 1838 (егоизам)...

5.1. Суфиксацијом као принципом творбе посрбица стваране су у предвуковском периоду и хибридне речи, са творбеним формантом страног порекла у корену речи и црквенословенским суфиксом. Као посебно илустративан наводимо пример речи *атејство*, незабележен код Михајловића:

Атеиство или Безбожіе, естъ грѣхъ противъ самага Народа СВ 1794, 175.

Будући да је хибридна, оваквој речи немогуће је и прецизно одредити статус, тј. наћи одговор на питање да ли је сврстати међу позајмљенице, где се још у 18. веку одомаћио облик *атеизам*, или међу посрбице, где су код Михајловића потврђени следећи облици:

безбожіе 1772.
 богоодрицањ 1820.
 безбожество 1845.
 беззаконост 1848

6. Посебну пажњу заслужује и лексичка конкуренција која се јавља између истозначних изведеница и сложеница, тј. економичнијих и мање економичних решења. Без обзира на мању економичност, традиција творбе сложеница, која своје корене има и у српској и у руској редакцији, утицала је на њихову високу фреквенцију и међу посрбицама:

биљаръ 1846 : *быльословацъ* 1846 (ботаничар), *воздухокруженіе* 1835 : *воздушіе* 1838 (атмосфера), *свѣздословъ* 1790, *свѣздочатацъ*, *свѣздословацъ* 1816 : *звездаръ* 1846 (астролог), *свѣздознанство* 1845 : *звездарство* 1846 (астрологија), *писмара* 1856 : *писмохранилиште* 1837, *писмохранилиште* 1841 (архива)...

7. При суфиксацији као конкурентан формант релативно се често среће и нулти суфикс:

земљмерецъ 1787 : *земљмѣръ* 1790 (инжењер, геометар), *свѣздословъ* 1790 : *свѣздословацъ* 1816 (астролог), *народоописаніе* 1841 : *народописъ* 1844 (етнографија)...

8. Конкуренција код истозначних сложеница најчешће је базирана само различитом корену другог елемента у сложеници:

свѣздочатацъ 1816 : *свѣздословацъ* 1816 (астролог), *инорѣчіе* 1821 : *иносказаніе* 1841 (алегорија), *тѣлосѣченіе* 1790 : *тѣлоученіе* 1833 (анатомија)...

Уз различити корен, други елемент сложенице може се јавити и са различитим суфиксом:

правдословъ 1837 : *правдобранитель* 1838 (адвокат), *самовиденѣ* 1846 : *самогледъ* 1846 (аутопсија)...

9. И при префиксацији запажа се конкуренција посрбица са префиксима и без њих, понекад чак и код истог аутора:

попречникъ 1832 : пречникъ 1857 (дијаметар), пружни 1822 : упружни 1830 (еластични), спомоћникъ 1839 : помоћникъ 1846 (ађутант), саслушатель 1846 : слушатель 1846...

10. Иако је при посрбљавању лексике страног порекла у предвуковском периоду постојала очигледна тенденција ка творби изведеница и сложеница, нису у нашој грађи ретка најмање економична, синтагматска решења, која се јављају као конкурента било изведеницама било сложенацима.

10.1. Конкуренција изведеница и синтагми:

рачунство 1760 : *наука о рачуну* 1767 (аритметика), *зидарство* 1793 : *наука зданија* 1805 (архитектура), *радна соба* 1840 : *радница* 1844 (ателје)...

10.2. Конкуренција сложеница и синтагми:

землеописаніе 1766 : *описаніе земли* 1767 (географија), *самобіографія* 1841 : *собственный животописъ* 1842 (аутобиографија), *тѣлохранительна войска* 1842 : *тѣлохранителство* 1846 (гарда)...

11. За развој полисемије код посрбица доста илустративан пример представља посрбица *хранилиште*, први пут потврђена у НС 1813. године. Ову реч уредници НС, Давидовић и Фрушић, те године употребљавају као контактни синоним за реч *архив*. Две године касније у њиховим новинама налазимо потврде и за употребу у позицији контактнoг синонима уз *музеј*, те таква напоредна употреба постаје карактеристична и за доцнија годишта НС:

хранилище (архивъ) НС 1813, 50; 1815, 1050; 1817, 3; 1818, 452, 504...
хранилище (музей) НС 1815, 990; 1816, 182, 809; 1818, 681...

Године 1841. у *Законима Унгаріе* реч *хранилиште* као синоним за *архив* употребио је и преводилац Павле Поповић, док се 1843. у *Летопису Матице српске* јавља са значењем *магазин*, тј. у *Основима ратним Матије Бана* са значењем *магаза* (Михајловић 1984: 526).

Вероватно се управо због вишезначности ове посрбице 1837. појављује и посрбица *писмохранилиште* као контактни синоним уз позајмљеницу *архив*, парадигматски грађена према сложеницама из НС: књигохранилище⁹ НС 1813, 50, оружохранилище НС 1815, 886, живохранилище (менажерія)¹⁰ НС 1817, 370. Прва и засад једина потврда за поср-

⁹ Ова посрбица јавља се и код других аутора све до 1838. године (Михајловић 1982: 156).

¹⁰ Касније се појављују и друге посрбице: звѣриняра 1835, звѣринѣ 1844, звѣринякъ 1853.

бицу *писмохранилиште* везана је за *Серскій народный листъ* (Михајловић 1984: 299).

11.1. Из реченог произилази по једна лексичка занимљивост, синхронијска и дијахронијска. Као синхронијски куриозитет бележимо да је у НС постојао асиметричан систем, чије лексичке празнине нису попуњене за живота новина, тј. до 1822. године:

арсенал – оруж(и)охранилиште
 библиотека – књигохранилиште
 менаџерија – живохранилиште
 архив – хранилиште
 музеј – хранилиште

11.2. Дијахронијски поглед на овај лексички систем указује на изузетност лексеме *музеј* у њему. Наиме, сложеницу са формантом *хранилиште* као посрбицу за *музеј* нису створили ни други предвуковци. У овом значењу потврђена је само још посрбица *учебна соба*, употребљена у делу *Славенска грамматика* Георгија Захаријадиса из 1832. године (Михајловић 1984: 522).

12. Поред полисемичне речи *хранилиште* у Михајловићевом речнику потврђен је велики број посрбица са више сродних значења, међу којима је, очекивано, највише именица:

бранитељ – адвокат и тотор, *вѣстникъ* – курир и ухода, шпијун, *видѣніе* – сцена и феномен, *властелинство* – аристократија и посед, *врачевство* – медицина и лек, *гостилникъ* – крчмар и крчма, *движеніе тѣла* – гимнастика и мимика, *качество* – квалитет и виталност, *отдѣленіе* – апанажа, дивизија, категорија, депарتمان, колона и трэф, *преображеніе* – метаморфоза и реформа, *рожда-никъ* – астролог и хороскоп, *согласіе* – симфонија и хармонија, *содружество* – академија и компанија, *шаръ* – балон и кугла...

13. Остаје отворено питање: Како је могуће да се лексички систем српског књижевног језика у предвуковском периоду са једне стране оптерећивао превеликим бројем посрбица – синонима и творбених варијанти без стилистичке маркираности, а да су са друге стране истовремено вишезначне посрбице означавале и значењски поприлично удаљене појмове? Одговор на ово питање ваља тражити у одсуству језичке норме и језичког планирања, али би за прецизније закључке прво ваљало прикупити више лексичке грађе, а тек затим упоредити нашу ситуацију са ситуацијом из сродних књижевних језика у истом периоду, на шта је пре двадесетак година упућивао и Михајловић у поговору своје речнику. За коначне закључке од непроценљивог су значаја и сви искази предвуковских аутора из препи-

ске, полемика, чланака, рецензија, предговора, речника уз дела и другог, који се тичу посрбљавања и стварања термилошких система, а којима је до сада у нашој литератури придаван мањи значај.

Сигурно је, међутим, да је између осталог и конкуренција у лексикону предвуковског времена, нарочито у тадашњим посрбицама, убрзала динамику развоја српског књижевног језика кроз покушаје стварања термилошких система, тј. научне и стручне терминологије,¹¹ и да је посредно довела и до појаве нормативистичких захвата Вука Стефановића Караџића.¹² Стога се питање предвуковских посрбица, иако од њих није много остало у савременом српском књижевном језику, поставља као и даље актуелно.

ЛИТЕРАТУРА

- Веселитский 1964: В. В. Веселитский, *Развитие отвлеченной лексики в русском литературном языке первой трети XIX века*, Москва.
- Грицкат 1964: И. Грицкат, *Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века*, Наш језик 14, Београд, 130-140.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Јерковић 1991: Ј. Јерковић, *Језик и писци*, Нови Сад.
- ЛРЛЯ 1981: *Лексика русског литературног језика XIX – начала XX века*, Москва.
- Михајловић 1982: В. Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. I том (б-о)*, Нови Сад.
- Михајловић 1984: В. Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. II том (п-ш)*, Нови Сад.
- Тошовић 2000: Б. Тошовић, *Контраверзност језичке конкуренције*, НССВД 29/1, Београд, 27-41.
- Штасни 2001: Г. Штасни, *Историјски аспект стандардизације медицинске терминологије*, Књижевност и језик 3-4, Београд, 29-37.

---

¹¹ В. Грицкат (1964).

¹² В. Ивић (1998).

